

ALICE FREIFELD

A kijózanodott tömeg

„Onnan tudni, hogy ünnep van, hogy teljesen üresek az utcák” – mondta Bárdos András TV-riporter 2009-ben egy Dész Lászlóval folytatott beszélgetés során, alig húsz évvel azután, hogy lázongó tömegek söpörtek végig Közép-Európán.¹ Dész, a népszerű zenész, aki nem mellesleg Vásárhelyi Miklós veje is egyetértett: az emberek 2006 óta nem merik a gyerekeiket tüntetésekre vinni, mert az veszélyes lehet. 2012. január 2-án az ellenzék mégis meglepően nagy számú tüntetőt vitt az utcára az Operaház elé az új „Alaptörvény” elleni tiltakozó nagygyűlésre. Orbán Viktor hatalmas kormánypárti „Béke-menettel” vágott vissza 2012. január 21-én.

Pár hónappal később, március 15-én az „Egymillióan a Sajtószabadságért” csoport már csak kisebb helyszínen ünnepelhetett,² és a kormány hivatalos állami ünnepségének helyszíne is átkerült a Nemzeti Múzeum lépcsőjéről a Kossuth térre, a Parlament elé.³ A Kossuth tér, jelenlegi átépítése és a gazdasági válság ellenére is hangsúlyozza a hely szimbolikus fontosságát.

A tömegpolitika a 19. század óta a magyar nacionalizmus alapvető eleme.⁴ A politológusok sokszor élesen megkülönböztetik a tömegpolitizálást az ünnepi gyűlésektől, az alulról kezdeményezett aktivizmust a kormány által megkoreografált eseményektől. A magyar politikában azonban a kettő óhatatlanul összefonódik. Orbán Viktor miniszterelnök e hagyományon belül folytatja tevékenységét. 1989 óta alkalmazza a politikai demonstrációs színházat. Politikai tehetsége részben abban áll, hogy képes tömegeket megmozgatni, felhasználni vagy megszervezni mind ünnepi gyűlésekre, mind a

¹ http://tenyek.tv2.hu/Videok/2009-06-04-20_ev_-bardos_andras_des_laszlova

² Erzsébet híd pesti hídfője és a Szabad sajtó út között

³ 9. órakor megemlékezés a Nemzeti Múzeumnál. Ünnepi beszédet mond Tarlós István főpolgármester.

⁴ Freifeld Alice, *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848-1914* (Washington and Baltimore, MD: Woodrow Wilson and Johns Hopkins, 2000. See also <http://ehq.sagepub.com/content/32/2/233.short>, „Political Mobilization in Nineteenth-Century Europe,” *European History Quarterly* (32: 2002).

politikai szembeszállás kifejezésére, akár arra, hogy erősítse a hatalmát; választási győzelemre vagy parlamenti előnyök érdekében, hogy nemzetközi támogatást szerezzen, vagy hogy maga mögé állítsa a közvéleményt a nemzetközi vélekedéssel szemben.

A magyarországi tömegmegmozdulások és hivatalos ünnepek története kettéválik, bal- és jobboldali, forradalmi és fasiszta tendenciájú megmozdulásokra. A tömeggel foglalkozó tudósok hajlamosak rá, hogy csak a tömegpolitika legitimáló, propagandisztikus vagy nyomásgyakorló funkcióit vizsgálják, leggyakrabban azon a ponton, amikor a különböző rendszerek a csúcson állnak. A tömegcselekvéssel többnyire a forradalmi élményig és azon belül foglalkoznak, majd ejtik is. Ezek a megközelítésmódok megegyeznek abban, hogy nem foglalkoznak azzal, mi lesz a tömegekkel azután. A nacionalizmus azonban központi szerepet játszik mindkét fajta magyar tömegben. A felvonulások, búcsúk és nyilvános látványosságok, mint az 1896-os Millennium, mind nacionalista célt is szolgáltak.⁵ A kulturális tanulmányok legfeljebb annyiban merészkedtek erre a területre, amennyiben különböző politikai hírességek (Erzsébet császárné/királyné vagy Kossuth Lajos) kultuszának ünneplését és szobrok és terek állításának és ledöntésének, elnevezésének és átnevezésének történetét vizsgálták.⁶ Bár az entellektüelek hajlamosak alacsonyrendűnek vagy irrelevánsnak tekinteni ezeket a problémákat, elég belegondolni, mekkora hatóereje lehetett a kommunista korszak ünnepeivel, például a május elsejékkal, vagy az átalakított nemzeti ünnepekkel, mint az Alkotmány Ünnepevel szemben megfogalmazott kritikának.

A leghatásosabb magyar ünnepek legyőzött forradalmakról vagy mártírhálált halt hősekről szólnak. A leverte 1848-as forradalom, a trianoni békeszerződés és az 1956-os forradalom a magyar nacionalizmus sarokkövévé vált. A kelet-európai nacionalizmust vereségek egész listája fűti. Sérelmi nacionalizmus ez, amelyet áthat a múltja. A magyar eset különössége abban

⁵ Barenscoth Dorothy, „Troubling Modernity: Spatial Politics, Technologies of Seeing, and the Crisis of the City and the World’s Exhibition in Fin de Siècle Budapest,” (Ph.D., Simon Fraser University, 2007). See also, „Marketing Industrialism and Dualism in Liberal Hungary: Expositions, 1842-1896,” *Austrian Yearbook*, vol. 29, part 1, 1998, 63-91. László Tarr, *A Délibábok Országá, Magyar* (Helikon, 1976).

⁶ Halmesvirta Anssi, *Cultic Revelations: Studies in Modern Historical Cult Personalities and Phenomena* (Spectrum Hungarologicum: 4, 2010) and András Gerő, *Heroes’ Square* Budapest: Corvina, 1990); *Képzelt történelem* (Budapest: Eötvös, 2004); Tézerő, *A Kossuth tér története* (Budapest: Új Mandátum, 2008). On festive politics in Central Europe, see also, Cynthia Paces, *Prague Panoramas: National Memory and Sacred Space in the Twentieth Century* (Pittsburgh, Pa.: U of Pittsburgh, 2009); Unowsky Daniel L., *The pomp and politics of patriotism: imperial celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916*; Wingfield Nancy M., *Flag Wars and Stone Saints: How the Bohemian Lands Became Czech* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2007). On Hungarian civil society formation, see, Nemes Robert, *The once and future Budapest* (DeKalb, Ill: Northern Illinois U, 2005).

áll, ahogyan vegyíti a mártírológiát a forradalmi mitológiával. A vereség el-síratása tartósan kijózanodott tömeget eredményezett, azaz olyat, amely változatlanul vallja a forradalom értékeit és motivációit, ugyanakkor elutasítja az erőszakot, amely a forradalommal jár. A kijózanodott tömeg számára az emlékezet egyszerre motiváló és elhatároló funkcióval bír: emlékezteti a tömeget a vágýott, be nem teljesült célra és ugyanakkor a szélsőséges cselekvés veszélyeire is. Birodalmi ellenfelük számára a múltbeli erőszak szintén figyelmeztető erejű: inkább a kiegyezés. 1956 mítosszá vált, a hősei mitológiai hő-sök, de ugyanakkor a közönség érzékennyé vált az a forradalom veszélyeire.

A kijózanodott tömeg szerepe a magyar történelemben és a lever-t 1848-as, 1918-as és 1956-os forradalmak nagy erejű mítosza 1989-ben is láthatóvá vált. 1989 a múlt forradalmi vereségeinek ünneplésével követelte a változást. Az események örömteliek voltak, de a résztvevők mértéktartók, azaz a politikusok is, a kijózanodott tömeg pedig a mérsékelt utat díjazta a forradalmi erőszakkal szemben, és tudatában maradt a múlt vereségeinek, miközben megindult egy új jövő felé. A rendszerváltás szimbóluma volt, amikor Horn Gyula külügyminiszter megtette azt a hatalmas lépést, hogy átvágta az Ausztria és Magyarország közti szögesdrótot, de előzetesen megkapta hozzá Moszkva beleegyező kacsintását, amely biztosította őt arról, hogy nem készül szovjet támadás. A tömeg tartózkodott a teljes radikalizálódástól, s a kormány is óvatos volt. Csak néhány esetben fordult elő enyhébb provokáció vagy megtorlás a kormány részéről. A mitológia piedesztálra emelte az ellen-állás céljait, de a politikai tömegeket óvatosság hatotta át. 1956 megismétlése helyett a cél a békés átmenet volt a többpártrendszer és a nagyobb anyagi jólét irányába. 1989. március 15-én a magyar tömegek a közpolitika újraéle-désének adtak hangot. 1989. június 16-án a tömeg tisztelgett 1956 mártírjai előtt, és jelenlétének erejével adott nyomatékot az éppen induló kerekasztal-tárgyalásoknak a demokratikus átmenetről. Orbán Viktornak bátran szólt a rendszerváltozásért, de a szavait kijózanodott és fegyvertelen tömeg hall-gatta. Senki nem bontotta fel az utcaköveket, hogy barikádot építsen, senki nem hajigált köveket, ugyanakkor a rendőrség is nyugalmat mutatott, nem volt ellenséges a tüntetőkkel szemben. Az alábbiakban megkísérlem göröcső alá venni ezeket a forradalmakat, és történeti kontextusba helyezni a töme-gek szerepét.

A BUKÁS HATALMA

Tömegek álltak a budapesti Zeneakadémia előtti téren, a terem pedig zsú-folásig telt a háborús bűnösök első népbíró-sági tárgyalásain, amelyek akkor kezdődtek, amikor Budapest ostormának még vége sem volt. A közönség fő-

leg azért jött, hogy információhoz jusson, mi is történt – vagy mi történik még mindig – a szeretteivel. A népirtás bélyege, amely a náci Németországgal való szövetség miatt Magyarországra is rátapadt, megfosztotta az országot a nemzetközi rokonszenvtől abban a pillanatban, amikor arra a legnagyobb szüksége lett volna. Magyarország brutális szovjet” felszabadítása”, a hadifoglyok és a Szovjetunióba hurcolt kényszymunkások százezrei, a háború után a svábokat sújtó etnikai tisztogatás és szlovák-magyar lakosságcsera olyan légkört teremtett, amelyben félelem és elidegenedés uralkodott. A veszélyeztetettség érzete, amelyet a zsidó közösség már évek óta megtapasztalt, immár az egész társadalomra kiterjedt.

Az egyén veszélyeztetett volt; mégis, az élet összerakása a romokból azzal is együtt járt, hogy az emberek kisközösségekben kapcsolódtak össze. A házasságok száma hirtelen felszökött, megszorodtak a személyes szövetségek, a politikai pártok. Az ünneplés és az ünnepnapok meglepően fontosak maradtak közvetlenül a háború után a romok között is. A választások hirtelen sürgetővé tették a szervezkedést. Mindkét győztes – a Szovjetunió és az Egyesült Államok – „átnevelő” programokat akart, új, „demokratikus” társadalmak létrejöttét, új, poszt-fasiszta állampolgárokkal.

Új üzenetek összeházasítása ismerős ünnepekkel bevált módszer volt arra, hogy Új Rend jelenjék meg a világ előtt. Az Ideiglenes Magyar Nemzeti Kormány 1945. március 15-én jelentette be földreformprogramját. (1848-ban a jobbágyságot szabadították fel, 1945-ben a nagybirtokokat osztották fel.) „A magyar helyzet ingatag és szovjet uralmi törekvések jellemzik” – jelentette J. Edgar Hoover, de a kisgazdáknak mégis sikerült erős támogatást szerezniük, és a kormány tisztességes választásokat szervezett, amelyeket a Kisgazda Párt megnyert.⁷ 1947-re a választási nagygyűlések harciasokká váltak. A kommunisták el voltak szánva arra, hogy többé nem veszítenek, és ellenfeleik megfélemlítéséhez folyamodtak. 1947-ben az újságok a „Szabad Sajtó Napját ünnepelték”. A sajtó egy része aggódott, hogy „Ma inkább azt tapasztaljuk, hogy mesterségbeli következmények nélkül lehet hazudni... de legyen szabad az újságírónak igazat írnia.”⁸ Bár látszatra fennmaradt a koalíciós kormányzás, a kommunisták nem csak a rendőrségen és a biztonsági szervezetben követeltek uralkodó szerepet, hanem a különféle ünnepségek oroszlánrészét is maguknak akarták.

⁷ U.S. National Archives, RG25 Box 6876, Hoover J. Edgar to Lyon Fredereick B., Department of State (based on report from Rome, Italy), Nov. 9, 1945.

⁸ „Holiday of the Free Press,” *Magyar Nemzet* (hereafter MN), March 15, 1947. See also, Freifeld Alice, „The Cult of March 15: Sustaining the Hungarian Myth of Revolution, 1849-1999,” in *Staging the Past*, ed. Wingfield Nancy and Bucur Maria (W. Lafayette, Ind., Purdue (2001), 255-285.

Egy negyedszázadnyi nacionalista, ellenforradalmi és fasiszta ünnepi kultuszt kellett eltávolítani vagy beolvasztani az „új ember” alkotásának projektjébe.

Az első nagy, megrendezett május 1-i felvonulást 1947-ben tartották. Az új nap hajnalát a fizetett ünnepnap újdonsága jelezte. A felvonulók korán reggel indultak zászlók és transzparenszek alatt. A dúsán feldíszített Hősök terén Rákosi azzal dicsekedett, hogy „Május 1. arra tart, hogy igazán a magyar nép és a magyar nemzet ünnepe legyen.” Különösen elégedett volt a felvonulók a felvonulók fegyelmezettségével.⁹ A szépen eligazgatott tömeg olyan fokon passzív volt, ami elképzelhetetlen lett volna egy olyan szindikalista számára, mint Szabó Ervin. A sztálinista és poszt-sztálinista magyar történetírás konzervatív agendája dicsérte a felkelő tömegeket a múltban és elméletben, a jelenben azonban nagyon is tartott tőlük. Mihail Bahtyin szembeállította egymással az autentikus tömeget és a sztálinista Oroszország fojtó, megkoreografált ünnepeit a maga korában.¹⁰ Rabelais-tanulmánya a karnevált és a népiünnepélyt a nevetés felszabadító történetén belül helyezi el. A népi vigasságban ott rejlik a képesség arra, hogy fegyverré váljon a totalitárius politikával szemben. Mert amikor tömegek gyűlnek össze nevetni, akkor kigúnyolják a vezetőket és kifigurázzák a túlzásokat. Hittek abban, hogy a tömeg, vagy a játékos ember ellenszer lehet a totalitarizmus ellen.¹¹

Az ünnepek új naptára május elsejére összpontosított, amely legitimálta a kommunista rendszert, de Szent István napjával is kezdeni kellett valamit. 1949-ben Budapest adott otthont a Világifjúsági Találkozóknak, amelynek megnyitója a tervek szerint Szent István napra esett. „Budapest ünnepi díszbe öltözött,” írta az amerikai követség egyik munkatársának felesége. „Zászlók, zászlók, zászlók ... óriási Sztálin, Lenin és Rákosi képek és feliratok VIT jelképek minden kirakatban, minden ház kapuján, és eleinte nagyon még érdekes is volt nézegetni. Egy idő után unalmassá válik ... Nevetséges egy lakatlan ház tátongó lyukakkal, és előtte meg egy hatalmas felirat. ... Egy idő után megkönnyebbülés lenne egy Coca Cola hirdetést látni valahol.” Az egész város tele volt szakszervezeti tagokkal Szent István Napjának tiszteletére. A kezdeti Szent István napi ünnepeken a kommunisták a magyarok keleti eredetét próbálták hangsúlyozni. A németellenes szál beépítése egybevágott a magyarországi svábok erőszakos eltávolításával. Az „Új Kenyér Napja” folklorisztikus ünnepévé nyilvánították.¹² „A szakszervezeti tagok az összes téren és utcán táncoltak, ugyanazt a táncot, újra és újra órákon át...

⁹ MN, 1947 május 3.

¹⁰ Bakhtin Mikhail, *Rabelais and His World* (Bloomington, Indiana, 1984).

¹¹ MN, March 15, 1972 and see, Huizinga Johan, *Homo Ludens; a study of the play-element in culture* (1938).

¹² MN, August 20, 1947 and August 20, 1948.

Járókelők jöttek-mentek, nem túl sok érdeklődést mutattak. Egy pillanatra sem láttam lelkesedést, sem nevető arcokat, vagy volt olyan érzésem, hogy ők jól érzik magukat.” Az Új Kenyér Napja bukás volt, és a következő évtől Szent István napja az Alkotmány Ünnepe lett.¹³

1948-ban a forradalom százéves évfordulója a legalkalmasabb pillanatban érkezett el, hogy elkendőzze a kommunista hatalomátvételt a nemzeti forradalom álcájában.¹⁴ 1948. március 15-én a fiatal Kádár János a pódiumon foglalt helyet a centenárium ünneplésekor. Azon a vasárnapon avatták fel az újjáépített Kossuth-mauzóleumot. Sorra készültek a Petőfi szobrok: kilenc szobrot vagy mellszobrot avattak fel 1948-ban és négyet 1949-ben. Petőfit dicsőítették, aki „az elnyomott milliók” költője volt, mert ő fejezte ki a nép szívében és lelkében élő vágyakat.¹⁵ Március 15. azt a didaktikus célt segítette, hogy lelkesedést öntsön az új értelmiségbe küldetésének alapvető tanai iránt, a közönséget pedig hozzászoktassa szerepükhöz mint élcsapatéhoz. Az ismerős liberális és nacionalista üzenetek azonban, amelyek egy évszázad során tapadtak március 15.-hez, problematikus ünneppé tették ezt a napot a kommunisták számára. Az 1950-es években március 15.-ét úgy kezelték, mint előjátékot április 4.-hez, a Felszabadulás ünnepéhez. A képlet a következő lett: 1848-ban a magyar nép az osztrák imperializmus ellen harcolt. 1945-ben a Szovjetunió elűzte a fasisztát. „Megvalósulhatott Petőfi és Kossuth legszebb vágya: a kelet-európai népek testvériségével együtt a magyar nép szabadsága és függetlensége.”¹⁶ A rezsim a legkülönbözőbb taktikákkal próbálkozott, hogy egy fajta gettóba zárja a napot, mint iskolai ünnepet. Az egyik dolog, amiben a kelet-európai tapasztalat különbözött a szovjettől, az a negyedszázadnyi nacionalista, ellenforradalmi és fasiszta ünneplés kultúrája volt, amelyet el kellett távolítani, vagy bekebelezni. Az antifasiszta cselekvés központba állítására tett igyekezet oda vezetett, hogy az 1942. március 15-i tüntetést agyonhasználták. Az 1980-as években már nyíltan gúnyt űztek belőle.¹⁷

1956. augusztus 19-én, egy hónappal Rákosi Mátyás „egészségi okokból” történt lemondása után az újság önkritikára használta fel a „Gondolatok az Alkotmány ünnepén” című cikket. Ma ezt „spinnek” mondanánk. Nem az alkotmány okozta a problémákat, hanem azok, akik arra vetemedtek, hogy az alkotmányon kívül helyezték magukat, állította a cikk. Dicsérte az al-

¹³ MN, August 22, 1948. Margit {Meissner, wife of Legation { , a recent Czech-Austrian Jewish immigrant to US, letter to California friends, August 24, 1949.

¹⁴ See Gerő András, *Az államosított forradalom, 1848 centenáriuma* (Budapest: Új mandátum, 1998).

¹⁵ Nemzet Magyar, March 17, 1948.

¹⁶ Debreczen, „1848 élő öröksége,” 1950 Március 15.

¹⁷ See for example, Koltay Gábor, *Zúglatok harangok! 1848, Forradalmi rockfantázia* (Budapest, July 24-25, 1998).

kormányt, amiért az a polgári demokráciánál magasabb rendű demokráciát hozott létre, egyenjogúságot teremtve a földtulajdon, a jövedelem, a női jogok terén, stb., stb. Az 1956-os Szent István nap az eszményekre és a hibákra kívánt rámutatni, hogy az utóbbiak többé ne fordulhassanak elő. „Az ünnep azonban nem csak hangulatból, tűzijátékokból, táncból és vidám énekből áll, hanem komoly számadásból is.” A magyarok büszkék lehetnek nagy történelmi eredményeikre és a jövő ígéreteire, de „számba veszik az elkövetett hibákat... Nem ünneprontás – ellenkezőleg – Alkotmányunk mély jelentősége, őszinte megbecsülése nyilatkozik meg abban, ha ezekről az árnyfoltokról is őszintén beszélünk.” A cikk, amely alig két hónappal az 1956-os forradalom kitörése előtt íródott, optimistán azt jósolja, hogy a közelmúlt eseményei megnövelték az önbizalmat. De szóba hozott még valamit: „Végül az Alkotmány ünnepével kapcsolatban nyíltan kell beszélnem egy olyan részletkérdésről, amely már eddig is sok vitát váltott ki és valljuk be, nem kevés disszonanciát a magyar nép széles rétegéből. Augusztus 20-a az államalkotó nagy királynak, Szent Istvánnak is az ünnepe. Ezt az ünnepet nem lehet sem a magyar nép emlékezetéből, érzéseiből, sem a magyar történelemből kitörölni.” A cikk elhatárolódik a Horthy-korszak „soviniszta”, „durva és cinikus, hamis, úgynevezett 'szent istváni gondolatától”, ugyanakkor így folytatja: „a mi véleményünk az, hogy a Magyar Népköztársaság Alkotmányának szép ünnepe nincsen semmiféle történelmi vagy világnézeti ellentétben államalkotó királyunk emlékének ünnepével. Egy nép, amely hisz a jövőjében, sohasem tagadja meg történelmi múltját, amelyből mindig erőt tud meríteni.”¹⁸

1956. október 6-án, a tizenhárom aradi vértanú 1849-ben történt kivégzésének évfordulóján (két héttel Sztálin szobrának ledöntése előtt) kétszázezer magyar vonult végig Budapesten némán Rajk László és az 1949-es kommunista párttisztogatás többi áldozata újratemetése alkalmából. Az esemény magában hordozta az elbukott forradalom és áldozatiság teljes érzelmi kellékárát. Rajk özvegye állt a rehabilitációért folyó küzdelem élén. Követelte hogy a férje tetemét ássák ki a meszesgödörből, ahová dobták, és temessék el újra illő szertartással a Kerepesi temetőben Magyarország más nagyjai mellé. A tüntető tömeg teljes csendben menetelt, felidézve a „tetemre hívás” ősi magyar szokását, amikor a közösség minden tagjának libasorban kellett elvonulnia a megoldatlan gyilkosság áldozatának holtteste előtt, abból a babonából kiindulva, hogy amikor a tettes halad el előtte, akkor a halott sebei felfakadnak, és vérezni kezdenek.¹⁹ A gyászos, sérelemmel teli Rajk-temetéskor esett az eső. Nagy Imre, 1956 reformkommunista vezetője is jelen

¹⁸ MN, August 19, 1956.

¹⁹ Aczel Tamas and Meray Tibor, *The Revolt of the Mind* (Praeger: New York, 1959), 420, and Lasky Melvin J., ed., *The Hungarian Revolution* (New York, 1957). On the significance of kegyelet in Hungary and the reburial of Imre Nagy, see Benziger Karl P., „The Funeral of

volt. „Amikor százezrek haladnak el a koporsó előtt” – mondta Szász Béla író – „nemcsak utolsó tiszteletüket róják le az áldozatok előtt, de kifejezik szenvedélyes vágyukat, megrendíthetetlen akaratukat, hogy eltemessenek egy egész korszakot.”²⁰

Magyarország volt az egyetlen nemzet, amely fegyvert fogott a szovjetek ellen Kelet-Európában a hidegháború idején. 1956. október 23. azzal kezdődött, hogy felolvasták a pontokba szedett követeléseket a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem előtt, mintegy felidézve 1848. március 15. mintáját. A diákok az egyetemről a Petőfi szoborhoz mentek, és a nagy tömeg tovább vonult a Hősök tereire, ahol a nyolcméteres Sztálin szobrot a tüntetők térdből elvágták, és ledöntötték. Hannah Arendt a magyar forradalmat a „tisza forradalom” példájaként magasztalta, amelyet „egy fegyvertelen és lényegében ártalmatlan diáktüntetés” indított el. A következő napig „semmiféle program, pontok vagy kiáltványok nem játszottak szerepet”, írta Arendt. „A forradalmat az egész nép együtt-cselekvésének pusztá lendülete hajtotta, amelynek a követelései annyira nyilvánvalóak voltak, hogy részletes megfogalmazásukra lényegében nem is volt szükség.”²¹

Amikor az aktivisták 1956. október 23-án meg akarták ragadni a hatalmat a rádióhullámok felett, az események a teátrálításból erőszakos konfliktusba csaptak át a rendőrséggel. A következő napon már sem Nagy Imre, sem más vezető nem tudott ellenőrzést gyakorolni a felkelők fölött, akik lényegében a saját elképzeléseiket hajtották végre. Az utcai harc kemény volt és félelmetes. Ahogy az hasonló tömeges felkelések idején lenni szokott, a budapestiek többsége a lakásában töltötte ezeket a történelmi napokat, távol tartva magát az utcáktól. Charles Gati becslése szerint „Ebben a tízmillió országban azok száma, akik valóban fegyvert fogtak a szovjet elnyomók ellen, nem volt több 15 ezernél—noha gyakorlatilag minden magyar szívvel-lélekkel mellettük állt. Minthogy a forradalom fő célja a függetlenség kivívása volt, a szabadságért harcolók mélységesen nacionalisták, szovjetellenesek és oroszellenesek voltak – ám nem a szocializmus ellenségei.”²² November 4-én bevonultak a szovjet csapatok. 182.000 magyar szökött át a magyar-osztrák határon. Csoportokra bontva a menekülők aránya a zsidók közt volt a legnagyobb (körülbelül 10 %); a legtöbbjük ugyanazért menekült, amiért mindenki más – úgy tűnt, ez az utolsó lehetőség, mielőtt a forradalmat elfojtják – de

Imre Nagy: Contested History and the Power of Memory Culture,” *History and Memory* (12:2, Fall/Winter 2000), 142-164.

²⁰ Aczél Tamás and Meray Tibor, *Tisztító vihar* (Budapest: Noran, 2006), 383.

²¹ Arendt Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, (New York: Meridian Books, 1958) epilogue and p. 496.

²² Gati Charles, *Vesztett illúziók: Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom* (Budapest: Osiris, 2006), 13, (English version, 3).

egyese az újjáéledő antiszemitizmus szellemétől is megrettentek, amely hírt adott magáról a tüntetéseken a forradalom alatt.

A forradalom veresége alighanem elkerülhetetlen volt. Gati azonban ezt is megjegyzi: „Ám 2006-ra, ötven évvel a forradalom után ... A közbeszédben ritkán bukkannak fel oly szavak, mint verség, kudarc vagy elbukás, mert a forradalom a közmeggyőződés szerint győzött volna, ha nem árulja el és nem hagyja cserben a közönyös külvilág. Ez a hiedelem nagyon is jellemző a magyar politikai kultúrában gyakran elbukkanó mitológiai vonulatra: akik vesztett, reménytelen ügyért küzdenek, és elbuknak e küzdelemben, több csodálatot érdemelnek, mint azok, akik kisebb reális célokért harcolnak, és elérik céljukat”.²³ A magyarokat rabul ejtette önnön mártírológiájuk,²⁴ amelyet Gati „romantikának” nevez; az oroszok ellentmondásos jelzéseket küldtek, az Egyesült Államok pedig a Szabad Európa Rádió segítségével fűtötte a szenvedélyeket. Attól fogva, hogy 1948-ban bejelentették a Marsall-tervet, az amerikai kormány magasztos eszmékre hivatkozó felszólításokat és végítélet-forgatókönyveket használt arra, hogy belpolitikai támogatást szerezzen a nagyszabású európai kiadásokhoz. Az Egyesült Államok a saját hidegháborús retorikájának foglyaként lemondott a kompromisszumokról és az azokkal járó nyereségekről, és ideológiai célokat követve újra meg újra irreális döntéseket hozott.

A kádári években október 23. tiltott terület volt, de március 15-ét továbbra is megünnepelték, bár közönnyel.²⁵ 1957-ben 5814 embert tartóztattak le a márciusi ünnepet közvetlenül megelőző napokban.²⁶ A nyilvános esemé-

²³ Gati, 27 (English, 17). See also, See Litván György, „Mítoszok és legendák 1956-ról,” *Évkönyv 2000* (Bp: 1956 Institute, 2001), 205-18; Békés Csaba, „Győzhetett volna-e a magyar forradalom 1956-ban?” *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemből*, ed. Romcsis Ignác (Bp: Osiris, 2002), 339-60; Kende Péter, „Elkerülhetetlen volt-e a Magyar forradalom, és mi volt a haszna?” *Világosság* 37, no. 10 (Oct 1996), 3-22. (Gati, footnote 3: Három, igen tanulságos esszé e gondolathoz: Litván György: *Mítoszok és legendák 1956-ról. Évkönyv 2000*. Budapest, 1956-os Intézet, 2001. Békés Csaba: *Győzhetett volna-e a magyar forradalom 1956-ban?* Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák és tévhitek a 20. századi magyar történelemből*. Budapest, Osiris, 2002, 339-360. Kende Péter: *Elkerülhetetlen volt-e a magyar forradalom, és mi volt a haszna?* *Világosság*, 37. Okt. 1996, 10 sz. 3-22.

²⁴ „Martyrology of Revolutionary Defeat,” in Freifeld, *Nationalism and the Crowd*, ch. 4. See also, „The Defeatist,” in Nietzsche, *„the Last Antipolitical German,”* (Bloomington, Indiana: Indiana University, 1987); „Nietzsche and the Christ among Nations” in Freifeld Alice, Bergmann Peter and Rosenthal Bernice Glatzer (eds.), *East Europe Reads Nietzsche* (East European Monographs: Boulder Colo. & Columbia University Press: New York, 1998), 21-41; „American Exceptionalism and the German Sonderweg in Tandem,” *International History Review* 23:3 (September 2001) 505-534.

²⁵ Gyarmati György, „Pillanatképek a Kádár-korszak márciusairól,” *Társadalmi Szemle* (Social review) 3 (1998): 34-35.

²⁶ Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv*. I. Budapest. 1996. 22. Cited in Gyarmati, footnote 4, 34 o.

nyeken a pódiumot hivatalos szónokok számára tartották fenn, akik 1958-ban és 1959-ben az 56-os „ellenforradalom” ellen mennydörögtek. Március 15. elsősorban iskolai ünnep lett. Noha munkanap volt, a tanulókat délben hazaengedték. Az iskolákban ünnepélyt rendeztek. 1970-ben csak az iskoláskorú gyerekek rangsorolták március 15-ét a jelentősebb politikai ünnepek közé, és a Felszabadulás Ünnepe és Május elseje alá, de November 7. (az orosz forradalom) vagy az Alkotmány Ünnepe fölé helyezték, mely utóbbi a nyári vakációra esett.²⁷ A fiatalok kezdtek szabadabban cselekedni a saját napjukon. Volt, hogy a diákok tovább szavalták Petőfit az utcán. Ezt izgatásnak is lehetett tekinteni, és letartóztatáshoz is vezethetett, noha Petőfi életműve része volt az iskolai szabvány-tananyagának. Barakonyi Szabolcs csak két fiatalembert talált, akik 1970-ben megkísérelték elszavalni a „Nemzeti dalt”. A következő évre, 1971-re, már százan húztak elő vörös zászlót a Petőfi-szobornál, és szétzavarta őket a rendőrség.²⁸

Az állam az 1972-es március 15-ét úgy rendezte meg, mint megemlékezést az 1942-es antifasiszta tüntetésre. Az újságokban megjelenő leírások szinte kizárólag az „antifasiszta, háborúellenes” ünnepségekre összpontosítottak, semmint a diákok aznapi kihívó tetteire. A diákok kis csoportokban közelítették meg a Petőfi-szobrot, úgy időzítve, hogy egymás után érkezzenek. Az 1973. év a forradalom 125. évfordulójának éve volt, és egyben Petőfi születésének 150. évfordulója. „A Népszabadság ... rövid híre szerint: ‘Március 15-i nemzeti ünnepünkön a rendben lezajlott megemlékezések után ... az esti órákban, néhány száz felelőtlen személy nacionalista tüntetésre tett kísérletet. A rend helyreállítása során igazoltatásra került sor, és a csoportosulás kezdeményezői közül 41 személyt a Budapesti Rendőrkapitányságra előállítottak.’”²⁹ Barakonyi ennél lényegesen nagyobb számokat említ: 1972-ben 88-at, 1973-ban pedig 644-et, és hozzáteszi azt is, hogy a fiatalokat igen brutálisan verték szét, mégpedig mind a Munkásőrség, mind a KISZ Ifjú Gárdája tagjainak közreműködésével.³⁰

Kádár 1973-ban így panaszkodott a Központi Bizottságnak: „Intézménnyessé vált például a március 15-i nacionalista tüntetés! Nacionalista tüntetés! Az idén is volt. Összesen gomolygott 3-4 ezer ember: a mi megfigyelőink 2500-an voltak... már a társadalmi megfigyelőink, hatósági megfigyelőink is voltak párszázan, 500-600 nacionalista tüntető volt, ebből párszáz jóhiszemű marha, akiknek tetszik egy kis balhé, meg a magyar színek. De valakik

²⁷ Gyarmati, 44, see Fekete Sándor, Számadás az ünnepről. Régi viták—mai megközelítésben (Budapest, 1975), 149-150.

²⁸ Interview with Barakonyi Szabolcs by Tóth-Szenesi Attila and Haszán Zoltán, „A vagányabbja akkor is bevállalta,” *Index*, May 9, 2012.

²⁹ Gyarmati, 44; Cites KÁO. II, 8-178.

³⁰ Barakonyi, *Index*, May 9, 2012.

ezt szervezik. S az lehetséges, hogy itt-ott összehajol 3-4 csirkefogó, elhatározza, s a világsajtóba bekerül, nacionalista tüntetés van évről évre Magyarországon.”³¹

A rendszer nagyszabású május elsejéket rendezett, amelyeken a kötelező részvétel sok ezer embert vitt az utcára. A kormánynak komoly gondot jelentett az erős ellentmondás a múlt tömegeinek, főleg az 1890 és 1914 közötti május elsejék résztvevőinek eszményítése és a spontán tömegmegmozdulástól való rettegése között. Akárcsak a kiegyezés liberális korát, a „gulyáskommunizmus” korszakát is belengte a legyőzött forradalom kísértete. Minthogy a magyar nemzeti kommunista szertartásokat elhiteltelenített nacionalista és vallási ünnepélyekre ültették rá, megvolt bennük az az esély, hogy a rendszerrel magával szemben használják fel őket. 1967. március 15-én a *Népszava* arra célzott, hogy a rendszer nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy „új múltat” alkosson. Lehet, hogy „ügyetlen kifejezés, de valós elképzelést fejez ki”. Ez az első korszak, amely „egybeforrasztja a nemzetet és a forradalmat”.³² Mint ilyet, a szocializmus építőit meg kell különböztetni a dualista- és a Horthy-korszak „álhazafiaiától”, és ezzel együtt azoktól, aki még az árnyékban bujkálnak.³³ Az 1970-es évektől a kádárista konszenzus a pragmatikus dolgokat értékelte, a szimbolikus ügyekkel nem foglalkozott. A magyar társadalom antipolitikus magatartásba húzódott vissza.

A prágai tavasz 1968-as veresége után a munkás- és utcai politizálást a Szolidaritás lobbantotta ismét lángra 1979-ben. A rendkívüli állapot lengyelországi kihirdetésével 1981-ben a magyar ellenzéki értelmiségiek számítottak rá, hogy a másként gondolkodást újra befagyasztják a keleti blokkban. Konszenzus jött létre a reformkommunisták és az ellenzék között a gazdasági reform szükségességét illetően. Az volt a közvélekedés, hogy a sztrájkok és a nyilvános fellépések nem váltak be. Az ellenzékiek ehelyett a szamizdat-új-ság modelljéhez fordultak, mint eszközhöz, amelynek révén kialakulhatnak a hasonlóan gondolkodó ellenzékiek csoportjai. Értelmiségiek, művészek és más kapcsolódó közösségek megosztathatják gondolataikat és írásait egymással, akárcsak „egy börtön látogatóterében”, azaz a „Beszélőn” (ez lett a neve a legfontosabb szamizdatkiadványoknak).³⁴ Szerkesztője, Kis János nem volt hajlandó elfogadni az adott alternatívákat, a felülről induló reformot vagy a politikailag üres forradalmi retorikát. Ez megkívánta, hogy az

³¹ Rudolf Tőkés, *A kialakult forradalom: Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957-1990* (Budapest: Kossuth, 1998), 176; Eng. 172.

³² *Népszava*, „Ünnepünkön,” 1967 April 3.

³³ Molnár János, March 15 speech, 1967, in Gyarmati, 41.

³⁴ Kis János, *Beszélő*, (No. 1, p. 1, 1981), cited in Bozóki András, „A Magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus,” *Politikatudományi Szemle* XIX/2.7-45 (2: 2010), 9; http://www.poltudszemle.hu/szamok/2010_2szam/2010_2_bozoki.pdf.

ellenzék hallassa a hangját a meghatározott csoport határain túl is. Bozóki András szerint azonban a magyar ellenzék még gyermekcipőben járt, és még nem igazán szólt civil társadalomról, legfeljebb antipolitikai kontextusban;³⁵ pesszimisták voltak, és nem számítottak a szovjet birodalom haláltusájára.

Az 1980-as évek legjelentősebb ellenzéki mozgalma a csehszlovák-magyar határon, Gabčíkovo-Nagymarosnál épülő óriás vízerőmű ellen fellépő Duna-mozgalom volt. A riasztócsengőt, mely a küszöbön álló környezetpusztításra figyelmeztetett, körülbelül tizenöt fiatal tudós nyomta meg a *Vízjel* című szamizdat folyóiratban. Felhívásuk nagy visszhangot váltott ki, és a tiltakozó petíciót tízezren írták alá. A környezetvédők természetes szövetségeseikre találtak a németországi Zöld mozgalomban, amely nemzetközi támogatást és nyilvánosságot szerzett az ügyüknek. Az ellenzéki politizálásnak jó táptalajává vált a zöld mozgalom. 1985-ben a Kék Duna Mozgalom a kormányt megszegyenítve megkapta az alternatív Nobel-díjat. Magyarországon a gát-ellenes agitáció sokkal több volt, mint egyszerű környezetvédelmi mozgalom.³⁶ 1987-ig Magyarország több mint négymilliárd forintot ruházott be a projektbe, és a tervek szerint 1988-ban további öt és félmilliárdot készült költeni rá.³⁷ Míg a kormány szemében a megvalósítás kiadások és szerződések ügye volt, „presztízskérdés” és érzékeny tárgyalások témája a szomszédos Csehszlovákiával, addig az ellenzék számára „Sztálinista terv”, „a természet leigázásának emlékműve”.³⁸ 1988-ban Budapesten 3000 diák tiltakozott a Petőfi-szobornál. 1989-re a petícióhoz már 100 000-en csatlakoztak.³⁹ Addigra már olyan reformkommunisták is elleneztek a tervet, mint Medgyessy Péter, Nyers Rezső és Pozsgay Imre. A látszólag politikamentes téma valójában a kormány tervezésének bírálata volt. Ráadásul egy olyan újabb csehszlovák-magyar szerződés állt mögötte, amely magyar terület és falvak elvesztésével járt, s ezzel felébresztette a mélyben még mindig ott élő elégedetlenséget az elvesztett magyar területek miatt. A rendszerváltozás után, 1989-ben, Magyarország egyoldalúan leállította az építkezést, és Csehszlovákia/Szlovákia egyedül folytatta a Duna eltérítését a Dunakiliti csatornán át. Ami tömegak-

³⁵ Bozóki András, „The Hungarian Democratic Opposition: Self-reflection, Identity, and Political Discourse,” http://web.ceu.hu/polsci/teaching/seminarpapers/Bozoki10_1.pdf, 14. (Henceforth, Eng.)

³⁶ Ramet Sabrina, *Social Currents in Eastern Europe: The Sources and Consequences of the Great Transformation* (Durham: Duke, 2nd ed., 1995), 137; Skilling H. Gordon, *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe* (Columbus, Ohio: Ohio State U, 1989), 184-5.

³⁷ Foreign Broadcast Information Service, *Daily Reports, EEU* (Henceforth FBIS-EEU), May 26, 1988.

³⁸ Oswald Walter interviewer, Perczel Karoly, 75 interviewed „A Stalinist Project” 16 VIII 88 Profil #33.

³⁹ Ramet, 137.

cióként kezdődött, az végül az Európai Bíróságon végződött 1997-ben, amely mindkét felet elmarasztalta szerződésszegés miatt.⁴⁰

Az aktivisták úgy látták, ők jelentik „a társadalom némasága” elleni küzdelem viselkedésmintáját.⁴¹ A Fidesz egyik alapító tagja, Molnár Péter szerint „A rendszerváltás nem csak úgy megtörtént az országgal, mint azt ma már szinte divat állítani. A demokratikus ellenzék évtizedes tevékenysége után, az ellenzéki szervezetek megalakulása és megerősödése, a nyilvánosság kiszélesedése kellett ahhoz, hogy 1989-ben a pártállam képviselői kénytelenek legyenek tárgyalásokat kezdeni.”⁴² Az ellenzék a nyolcvanas évtized derekán kellő biztonságban érezte magát ahhoz, hogy politikai szervezeteket kezdjen létrehozni. Az MDF volt az első. 1985-ben tárgyalások kezdődtek írók, színészek, szociológusok, történészek és közgazdászok különféle csoportjai között, aki között ott volt Csurka István, Kis János, Konrád György és mások. De a nyilvános fellépés lehetőségei továbbra is korlátozottak maradtak. „A helyzet ma nem kedvez az 1956-ra emlékezőknek. Ebben a helyzetben nem a népes, szervezett, látványos akciókra van a legnagyobb lehetőség, hanem inkább a hosszas előkészítést igénylő nyilvános demonstrációk helyett az öntevékenység gyors ötletes és titkon előkészíthető fényjelzéseire.”⁴³ Más szóval nem volt meg a stratégiájuk, és még mindig nem voltak biztosak önnön érettségükben ahhoz, hogy felélesszék a szélesebb közvéleményt. A történelmi ünnepnapoknak megvolt a saját naptára, politikai energiája és egy bizonyos fokú szabadsága az ünnepléshez.

1986. március 15-én egy kis csoport vonult ki tüntetni. Útjukat állta a rendőrség, amely igazoltatással zaklatta, és könnygázzal oszlatta fel őket. 1987. március 15-re a tömeg mintegy 1.500, talán 2.000 főre nőtt. Bár farkasszemet néztek a frissen szervezett rohamrendőrséggel, amely tükrözte a növekvő bizonytalanságot és félelmet a kormányon belül, a tüntetők nem ütköztek akadályba. Sőt, a rendőrség leállította a forgalmat, hogy a tüntetők akadálytalanul vonulhassanak végig néhány főútvonalon a Duna pesti oldalán, majd a Margit hídon át a budai oldalra. A beszédek új fókuszpontja a Batthyány-örökmécses volt. Vértanúságot szenvedett volt miniszterelnökként

⁴⁰ International Court of Justice, Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders, Case Concerning the Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia), Judgment of 25 September 1997, 81. <http://www.icj-dij.org/docket/files/92/7375.pdf>

⁴¹ Béla F. Reymund (1986), „Tartsuk be a játékszabályokat,” *Demokrata* VII-VIII, 22 o. Cited in Bozóki, 17, Eng. 10.

⁴² „Fidesz 1988, Részletek Rádai Eszter Fodor Gáborral, Hegedűs Istvánnal és Molnár Péterrel készített interjúiból, *Beszélő*, September 1999. <http://beszelo.c3.hu/99/09/14fide.htm>, Molnár, p. 5

⁴³ Név nélkül (1986), „Bátran, öntevékenyen,” *Demokrata*, VII-VIII, 43 oldal. Cited in Bozóki András, „A Magyar Demokratikus,” 18. http://www.poltudszemle.hu/szamok/2010_2szam/2010_2_bozoki.pdf (henceforth ellenzék Önreflexió)

Batthyány Lajos (akit 1849-ben kivégeztek) párhuzamot nyújtott Nagy Imréhez. A rendőrség 1988-ban ismét nem oszlatta fel a tüntetést, noha az immár tízezer főnyire duzzadt. A diákszervezők közül nyolcat megelőző letartóztatásba helyeztek, köztük Demszky Gábort is, akinek a beszédét Hodosán Róza olvasta fel. A tüntetőknek nélkülük is sikerült véghezvinni békés tiltakozó menetüket, amely a Petőfi-szobortól indult; onnan a Batthyányi-örökmécseshez vonult, majd az Országház előtti Kossuth-szoborhoz, ahol Tamás Gáspár Miklós beszélt. A tüntetés ezután átkelt a Margit hídon, és a Bem-szobornál ért véget, a Vár-negyedben. Az 1848-as forradalomról történő megemlékezés során a szónokok most először mondták ki nyilvánosan a követelést, hogy Kádárt többpártrendszernek, szabad választásoknak és új alkotmánynak kell felváltania. A feliratok „Valódi reformokat”, „Gyülekezési szabadságot”, „Sajtószabadságot” és „Szabad választásokat” követeltek.⁴⁴

A rendszer 1988-ban is megrendezte szokásos május elsejei felvonulását, amelyen 150.000 főnyi tömeg menetelt a szakszervezetek és a munkahelyek zászlói alatt. Ott voltak a vezetők, és a televízió interjút sugárzott a 76 éves Kádárral, amelyen május elsejéről beszélt, mint „minden dolgozó ember ünnepe” százéves történelméről.⁴⁵ Három héten belül Kádárt eltávolították a Politikai Bizottságból és vele együtt további hét hetven éven felüli tag távozott. A Magyar Szocialista Munkáspárt országos konferenciáján – az elsőt 1957 óta – a résztvevők arról a követelményről beszéltek, hogy „Érvényesíteni kell a teljesítményvet”.⁴⁶ Érezhető volt a cselekvés sürgető igénye; addigra 45.000 párttag adta vissza a tagsági könyvét.⁴⁷ Heller Ágnes szerint a reformisták, azáltal, hogy az ésszerű választást helyezték a döntés középpontjába, elkerülhetetlenül a pluralizmus felé mozdultak el. Adam Michnik „új evolucionizmusról” írt Lengyelországból.⁴⁸ A reformkommunisták is, az ellenzék is egy többpárti politikai rendszer felé haladtak, de a reformerek gyanakvással tekintettek a megegyezési kooperációra. „Megnyugtatlak, most más időket élünk” címet viselő írásában egy szamizdat-szerző így érvelt: „Aki nagyon akarja, had lássa ‘liberálisnak’ a magyar rendszert: a másként gondolkodók, de még másként cselekvők ellen sincsenek politikai perek. Van helyettük

⁴⁴ Ramet, 142.

⁴⁵ FBIS-EEU-88-084 2 May 1988, „150,000 Celebrate May Day in Budapest,” English MTI, Budapest Television Service, 0900 GMT 1 May 88.

⁴⁶ Németh Miklós, Népszabadság May 21, 1988. translated as „Renewal and Reform,” Daily Report East Europe, FBIS-EEU 88 098,

⁴⁷ Dezső Keresztury, Népszabadság May 21, 1988, 6.

⁴⁸ Michnik Adam, „A New Evolutionism,” *Letters from Prison and Other Essays* (Berkeley: Univ of California, 1987), 135-148.

más.”⁴⁹ „A Kádár-rendszer gazdasági eredményei is viszonylagosak és korlátozottak, elmaradnak egy valódi demokrácia lehetőségeitől...”⁵⁰

A pártkonferencián Ormos Mária, Katona Béla és Horn Gyula Nagy Imre azonnali politikai rehabilitációja és az 1958-as per jogi felülvizsgálata mellett foglaltak állást. Pozsgay „népfelkeléssé” nyilvánította ’56-ot, de az MSZMP Központi Bizottságától csak egy eléggé semmitmondó nyilatkozatra telt „a nemzeti megbékélés napjáról”, amely szerint lényegében mindkét oldalon igaz van, és amivel köznevetség tárgyává lettek.⁵¹ A *Beszélő* kigúnyolta a kormányt, amiért az nem hajlandó nyilvánosan szembenézni a Történelmi Igazságtétel Bizottságának követeléseivel: „Pár éve még a hatalom erejét és megbékélési szándékát demonstrálta volna, ha teljesíti a hozzátartozók kérését. Minél tovább halogatja a kormányzat az elkerülhetetlent, annál inkább lesz a lépés a hatalom gyengeségét demonstráló politikai engedmény. Ne várják meg, hogy Nagy Imre temetése második Rajk-temetéssé váljék!”⁵² Nagy Jenő, a Demokrata szerkesztője meg volt győződve arról, hogy a Nagy Imre újratemetéséért és rehabilitációjáért folytatott agitáció jelenti az ellenzék „abszolút eszmei és erkölcsi tökéjét”.⁵³

A történészekből, levéltárosokból, társadalomtudósokból és újságírókból álló „Történelmi Igazságtétel Bizottság” a rendszer egy központi fikcióját távolította el, amikor 1956-ot „ellenforradalomból” átminősítette „népfelkeléssé”. Sürgették a Levéltári Törvény visszavonását, mivel – érveltek – „Magyarországon bármilyen politikai és erkölcsi újjászületésnek előfeltétele” a szembenézés 1956 tényeivel.⁵⁴ A bizottság követelte, hogy Nagy Imrét rehabilitálják, az áldozatok hozzátartozói részesüljenek valamilyen kézzelfogható kárpótlásban, mint például nyugdíj, és hogy kivégzésének közelgő harmincadik évfordulóján legyen megemlékezés. A magyar reformkommunisták azt remélték, hogy ez a megbékélés aktusa lesz. Tekintve, hogy Nagy Imre, 1956 vértanúságot szenvedett vezetője maga is reformkommunista volt (semmint

⁴⁹ Dr. Serfőző L., „A lényegét nem lehet kikerülni,” (1987) in *Demokrata*, vol. 1, p. 12. See also, „Megnyugtattak: most más időket élünk,” *Demokrata*, 7-8:66. Cited in Bozóki, *ellenzék Önreflexió*.

⁵⁰ BR-ÁVÓ (1987), „Reszkessetek, demokraták!” *Demokrata*, 9:3. Cited in Bózoki.

⁵¹ Rainer J.M., „Regime Change and the Tradition of 1956”, in *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy, Analysis and Documents*, Bozóki András, ed. (Budapest: CEU, 2002), 216; MSZMP debated on May 29, 1989. See also, Henry Kamm, „What Happened in 1956? Pick a Word,” *NY Times*, March 24, 1991.

⁵² Halda Aliz, „Kérése nem teljesíthető,” Halda Aliz levelezése Gimes Miklós sírhelyének helyszínéről, *Beszélő* 24 (1988), 438.

⁵³ Béla F. Reymund (1986), „Tartsuk be a játékszabályokat,” *Demokrata*, 7-8: 21, cited in Bozóki, Cited in Bózoki, 12; English 5.

⁵⁴ *Die Welt*, June 10, 1988.

antikommunista), a reformerek úgy vélték, igényt tarthatnak Nagy Imre örökségére.

Nagy kivégzése évfordulójának, 1988. június 16-nak reggelén egy több száz fős tömeg „megrendítő szertartást” tartott a temetőben, ahol kopjafát tűztek a földbe a 301-es parcellánál. A kopjafát elkobozták, de azt engedték, hogy koszorúkat helyezzenek el.⁵⁵ Délután hivatalos becslés szerint 400, a tiltakozók szerint 1000 fő vonult ki tüntetni a szép, napsütéses nyári napon, előbb a Batthyány-örökmécseshez, ahol gyülekeztek. Sok ismert arc volt a tüntetők között; a résztvevők nagy része ismerte egymást. A rendőrség megindult, hogy megakadályozza az eseményt. Demszky Gábort megverték. Amint elvitték, a tömeg ütemesen ezt skandálta: „Rendőrállam!”. Következőnek Tamás Gáspár Miklóst vitték el. A Paris Pressnek adott nyilatkozata szerint hat rendőr vetette rá magát, akik könnygázt spricceltek a szemébe, amikor beszélni kezdett a másként gondolkodók letartóztatása ellen.⁵⁶ Amint a rendőrök hátracsavarták a karját, Orbán Viktor a segítségére sietett, mire a rendőrök őt is megragadták. Kis János megpróbálta kiszabadítani Orbánt a rendőrök markából, mire gumibottal a kezére vágtak. Ezen a ponton feszült lett a hangulat. Motorjaikat bögetve jöttek a „Grószhuszárok”, ahogy a motoros rendőröket hívták, és fenyegetően lengették gumibotjaikat.⁵⁷ Végül sem Orbán, sem Tamás Gáspár Miklós ellen nem emelt vádat a rendőrség.

A rendőrségi közlemény így szólt:

„Csütörtökön, a délutáni órákban az 1956-os októberi események idején aktív ellenséges tevékenységet kifejtő személyek csoportja és mások a rendőri szervek előzetes figyelmeztetése ellenére a budapesti Belvárosban gyülekeztek. Rendszerellenes jelszavakkal megpróbálták az általuk mozgósított mintegy 350-400 fős tömeget befolyásuk alá vonni. A rendőrség a közrend fenntartása érdekében megtette a szükséges intézkedéseket. Ennek során előállították Rácz Sándor, Demszky Gábor, Hodosán Róza, Nagy Jenő, Égető Péter budapesti lakosokat.”⁵⁸

A rendőrök sorfalat alkottak, és a Spartacus kávéház falának szorítva ejtették csapdába a tüntetőket. Egy másik tüntetőcsoport jelent meg a Szabadság tér irányából, ezért a rendőröknek szét kellett szóródniuk, Kis pedig a többi tüntetővel a Szabadság térre menekült. A Televízió-székház lépcsőjén állva Kis beszédet mondott.⁵⁹ Lehet, hogy ezen a ponton valamelyest a tömeg

⁵⁵ Benziger Karl P., *Imre Nagy, Martyr of the Nation: Contested History, Legitimacy, and Popular Memory in Hungary* (Plymouth, UK: Lexington, 2008), 105; see also „The Funeral of Imre Nagy,” 150-1.

⁵⁶ FIBS-EEU 88 117, 17 VI 88, Paris AFP, Vienna, June 17.

⁵⁷ „Fidesz 1988, Részletek Rádai Eszter Fodor Gáborral, Hegedűs Istvánnal és Molnár Péterrel készített interjúból, *Beszélő*, September 1999 <http://beszelo.c3.hu/99/09/14fide.htm>.

⁵⁸ *Népszabadság*, MTI, „A rendőrség közleménye,” June 17, 1988, p. 7.

⁵⁹ Molnár in „Fidesz 1988,” <http://beszelo.c3.hu/99/09/14fide.htm>.

is nőtt, mivel járókelők is megálltak, hogy hallják. A rendőrök követték őket; a tömeg szétszaladt, és előbb a Vörösmarty téren próbált meg újból összegyűlni, de ezt a rendőrség nem hagyta. A tüntetés feloszlott, de néhány száz tüntető még végigvonult a Váci utcán, hangosan kiabálva, „hogy minél nagyobb legyen a cirkusz”, és felhívják magukra a figyelmet.⁶⁰ Hegedűs István azt latolgatja, hogy vajon miért engedte rendőrség, hogy Nagy Imre nevét kiáltozva átvonuljanak a Vörösmarty téren. „Megérkeztünk a Gerbeaud elé, ahol a teraszon uzsonnáztak a nyugati turisták, akik a békés kádári szocializmust jöttek meglátogatni, és egyszer csak megjelent előttük a forradalmi tömeg.”⁶¹ Fodor Gábor szerint látható jelenlét volt az ellenzék legnagyobb fegyvere. Azon a napsütöses június napon az utcán az ellenzéki tömeg és a reformkommunisták sakkjátszmájának lépései játszódtak le, gyakran a Fekete Doboz kamerái előtt és a külföldi sajtó, mint tanúk jelenlétében.⁶²

A szervezők különösen örültek, hogy a dolgok így alakultak. „Emlékszem, hogy János milyen boldog volt, fogta ugyan a fájó kezét” – emlékszik vissza Fodor, és így jellemzi a tüntetést: „szóval ez egy jó hangulatú és nagyon komoly tüntetés volt, leszámítva persze a letartóztatásokat meg a gumibotozást.”⁶³ Ami a legfontosabb, a tüntetés lezajlott, a rendőri fellépés ellenére is. Miután véget ért, Kis és Fodor táviratokat küldtek szét, amelyekben hírt adtak a tüntetésről és a rendőri brutalitásról, az Agence France-Presse pedig a Tamással történt telefonbeszélgetés alapján azt jelentette, hogy tizennégy másként gondolkodót „bántalmaztak a rendőrök, miután ma délután tüntettek a városközpontban”.⁶⁴ Este Orbán sértetlenül tért haza a kollégiumba. „Csak az volt kellemetlen, hogy nagyon megéhezett, amíg fogva tartották” – mondta Molnár Péter. A diákok tisztában voltak cselekedeteik történelmi voltával. Bátorságuk nem kétséges, de egyetemi hallgatók voltak, akikben volt hősködés is, és támogató közösséggel a hátuk mögött próbálgatták a hatóságok tűrőképességének határait. A reformerek egy csoportja éhségsztrájkot szervezett Nagy Imre újratemetéséért, Grósz Károly miniszterelnök tíz napos hivatalos amerikai útjára időzítve. Reagan elnök személyes érdeklődést mutatott az ügy iránt, és Grósz ígéretet tett, hogy engedélyezni fogja Nagy újratemetését. A kormány tovább próbálta húzni az időt, de a sajtó, az újonnan nyert szabadsággal élve rajta tartotta a nyilvánosság fényszóróját az ügyön.

A kormánynak egy ennél makacsabb problémával is szembe kellett néznie. 1988-ban Nicolae Ceausescu bejelentette, hogy mintegy 8.000 falut megszüntet, hogy „modern” lakótelepek épüljenek a helyükön. A román

⁶⁰ Fodor in „Fidesz 1988,” <http://beszelo.c3.hu/99/09/14fide.htm>.

⁶¹ Hegedűs in „Fidesz 1988,” <http://beszelo.c3.hu/99/09/14fide.htm>.

⁶² Black Box was an underground film studio associated with the Free Democrats.

⁶³ Fodor in „Fidesz 1988,” <http://beszelo.c3.hu/99/09/14fide.htm>.

⁶⁴ FBIS-EEU 88 117, 17 VI 88, *Paris AFP*, Vienna.

„buldózerforradalom” úgy tűnt, elsősorban az erdélyi és bánáti magyar kisebbség ellen irányul. Ez feltűzelte a régi nacionalizmust éppúgy, mint humanitárius érzéseket, hogy a határon túli magyar kisebbség segítségére kell sietni, és megvédeni a régi Magyarország építészeti örökségét. A tüntetők először csak némán álltak Románia követsége előtt, amely az ország varsói szerződési szövetsége volt.⁶⁵ Pozsgay a megkésett nemzeti „újraébredés” következményeként jellemezte a konfliktust. „Akárhány ezer éves kontinuitást emlegetnek is, ezek új nemzetek, az új nemzetek minden jellemzőjével.” De maga Pozsgay is elfogadta a „nemzetet”, mint a legfőbb konszenzusteremtő erőt; autonóm polgárok közt mindenkinek lehetnek véleménykülönbségei, de van egy fókusz: mi szolgálja a nemzet javát? Ez az egyetlen ügy, amelyben egyetértést lehet teremteni.⁶⁶

1988 nyarán a rendőrség zöld fényt adott a Hősök terén tartandó tüntetésnek az erdélyi magyar közösségek mellett, amennyiben az rendezett marad. A „rendezettség” kiterjedt „a külképviseletek sérthetetlenségének tiszteletben tartására, a nemzeti gyűlölködés és viszály szításának tilalmára.”⁶⁷ „A tüntetést szervezők tudatában voltak annak, hogy milyen politikai, erkölcsi és anyagi kockázatot vállalnak”.⁶⁸ Egy osztrák tudósító így írt: „Árpád, a magyar nemzet őse komor tekintete alatt magyarok tízezrei gyűltek össze a budapesti Hősök terén, [ahol] hosszú évtizedeken át csak katonai parádékat és pártfelvonulásokat engedélyeztek”.⁶⁹ Különböző szakmai szervezetek mozgósították a tagjaikat. Az aktivisták százezresre becsülték a résztvevő tömeget. A hatóságok számadata 30.000 volt. Akárhogy is, vitathatatlanul ez volt a legnagyobb független tüntetés az 1956-os forradalom óta, és egyben a legnagyobb, amelyet valaha egy kelet-európai kommunista országban rendeztek egy másik politikájával szemben.⁷⁰

Egy a magyar televízióknak adott interjúban John Whitehead, az Egyesült Államok külügyminiszter-helyettese kijelentette, hogy az USA „mindet megtesz”, hogy elejét vegye a falurombolásnak.⁷¹ A romániai média nem

⁶⁵ Varga Csaba, ed., *Hősök tere '88 június 27* (Budapest: Eötvös), 12.

⁶⁶ FBIS-EEU „Panel Discusses Nationalism, Revising History,” Budapest Domestic Service 19 August 19, 1988, from *Világosság* roundtable discussion „Ethnicity, Nation, National Consciousness,” Papp Gábor moderating, with Nyers Rezső, Pozsgay Imre and Historians Juhász Gyula and Kosáry Domokos.

⁶⁷ „Felelős magatartást a közrendért! A Budapesti Rendőr-főkapitányság közleménye,” *Népszabadság*, 25 VI 88, p. 21.

⁶⁸ Varga, *Hősök tere '88*, 6.

⁶⁹ Pongracz Mathias, „Eye witness report” from Budapest, 28 VI 88 (Vienna Domestic Service) EEU 88 124.

⁷⁰ 28 VI 88 (Vienna Domestic Service) EEU 88 124. Pongracz Mathias „eye witness report” from Budapest

⁷¹ June 13, 1988 in Dan Ionescu, „Chronology of Hungarian Protests at Romanian Rural

adott hírt a tüntetésről, de élesen bírálta egyes úgynevezett „sovinisza és nacionalista köröket” Magyarországon, amelyek „régimódszerekkel” próbálják elterelni az ország figyelmét bizonyos „súlyos ügyekről”. Ezek a körök „túlmentek még azon is, amit Horthyék valaha tenni mertek”.⁷² Az ötvenes és hatvanas években a magyar politikusok azt remélték, hogy a kommunizmus eredményeként majd eltűnnek a régi ellentétek. A '45 után etnikai tisztogatásokról hallgattak. A magyarországi kisebbségek, a svábok, cigányok és zsidók hasonlóképpen hallgattak a maguk múltjukról, de ez már változóban volt. Egyre több memoár és történelmi tanulmány íródott. Az 1980-as években az európai jobboldal visszatérése, és a jobboldal újbóli megjelenése az utcán elbizonytalanította a kozmopolitizmus zavart retorikáját. A hallgatás egyfajta határozatlanságot rejtett. A régióban mindenütt lábra kapott a fokozódó nacionalizmus és az etnikai politizálás.

Nagy Jenőnek, a *Demokrata* című szamizdat folyóirat szerkesztőjének volt hajlama a gyűjtő nyelvhasználatra, de elkötelezett híve volt a politikai pluralizmusnak. Fasisztákat, rasszistákat vagy az erőszak hirdetőit nem volt hajlandó kiadni.⁷³ Ennek ellenére az 1980-as években, „a demokratikus ellenzék aranykorában” kezdte átszínezni a politikai és kulturális viselkedést a durva nacionalizmus, hazafiaskodás és sovinizmus. Ez a zenében vált a legnyíltabban hallhatóvá. A rock-zene egy nemzedéken át forgott-pörgött Magyarországon, feszegette a társadalmi normákat, és olykor versebe foglalta a hivatalosság intézményes kultúrájának kritikáját. Az 1980-as években az ellenzékiek követelések már több regiszterben szóltak: a nyugati orientációjú fogyasztói igények és az utazási szabadság követelése lényegében általánossá váltak, és benne foglaltattak abban is, hogy a kormány maga elismerte a gazdasági reform szükségességét. A nagyközönség jobb anyagi létfeltételeket kívánt, egyesek nyíltan vissza kívántak térni a vallásos életmódhoz. Másokat a függetlenség hazafias jelszava szólított meg inkább. 1983-ban az első magyar rock operát, az „István a király”-t nem kevesebb mint 10.000 néző előtt mutatták be Szent István napján.⁷⁴ Az opera a magyar nemzeti himnusszal végződött. 45 percig tartott a taps. Végig az 1980-as éveken nagyszabású zenei előadások táplálták a közönség nacionalista indulatait. A punk bandák

Resettlement Plans,” 1956 Digital Archive, RFE/RL Collection, Background Reports. 37-5-48.

⁷² FBIS-EEU-88-125, June 29, 1988, „Comments on Hungarian Dispute,” Bucharest AGREPRES in English, 28 Jun 88. „Nicolae Ceausescu on the Exchange of Letters Between the CC of the RCP and the CC of the HSWP”, speech to the RCP Central Committee Plenum, 28 June in Bucharest.

⁷³ Bozóki András, „The Hungarian Democratic Opposition: Self-reflection, Identity, and Political Discourse,” (draft paper) CEU internet cite, 5-6

⁷⁴ http://www.youtube.com/watch?v=QCrI_aPw3_c

a sötétséget is vállalták. A Mosoly nevű punk zenekar például így énekelt 1983. februárjában (egy nyilvánosan nem hirdetett koncerten):

*A lángszóró az egyetlen fegyver, amivel nyerhetek,
Elpusztítok minden cigányt, felnőttest és gyereket,
De ezeket mind kiirtani egyetértésben lehet,
Ha elvégeztük, kiírhatjuk, cigánymentes övezet...
Ha megvalósul, boldoggá tesz fiatal és öreget,
És minden falon világít majd, cigánymentes övezet⁷⁵*

Ez a baljós, rasszista szöveg „rémálomként” hatott egy olyan társadalomban, amely még mindig a II. világháború emlékeivel és következményeivel élt. A Mosoly és más punk együttesek, mint például a CPg, szándékosan provokatívak voltak, és ezzel a kommunisták legitimációjának egy kulcselemét vették célba. A kommunisták úgy tekintettek önmagukra, mint akik átnevelnek egy bűnös rendszert: egy fasiszta országot, egy bűnös társadalmat. Egy Grósszal készült interjújában 1988. augusztus 22-én az interjú készítője megjegyezte: „Napjainkban a cigányellenes előítélet tetőfokára hágott”; együttesek, falfelirat-festők és szkinhedek hirdetik a fajgyűlöletet. „Ez igen változatos formákban jelenik meg, köztük az antiszemitizmusban és a cigányellenességben. Én személy szerint is mélységesen undorodom ezektől a jelenségektől, a manapság meglehetősen divatos magyarkodás egyik legviszszatasztóbb formájának tartom.”⁷⁶

Ugyancsak 1988-ban kiterjesztették a politikai pártok, egyéb szervezetek és tömegmozgalmak alakításának jogát; megalakult az MDF, a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) és a Fiatal Demokraták Szövetsége (FIDESZ). „A magyar ellenzék ugyanakkor megosztott otthon” – írta a *New York Times* tudósítója 1989-ben – „főként azok között, akiknek fő célja a nemzeti sérelmek helyrehozása, és azok között, akik minden fölött a demokratikus szabadságjogokra törekszenek. „Nincs „világos irányvonal, mivel a különböző pártvezetők elképzelései eltérnek a változás módszereit és gyorsaságát illetően”.⁷⁷ Ezek az új pártok abban mégis egyetértettek, hogy a további reformokra kell törekedni. Konszenzus volt abban, hogy konszenzus van szűkség, és össze kell hangolni a cselekvést.”⁷⁸

1989-ben a kormány beadta a derekát, és engedett az ellenzék követelésének, hogy március 15-ét nyilvánítsák hivatalos nemzeti ünnepnek. Úgy

⁷⁵ <http://www.zene.net/index.php?type=20&id=1130>

⁷⁶ *Népszabadság*, August 22, 1988, p.4.

⁷⁷ Kamm Henry, „Hungary is Far from Democracy, and Even from Poland,” *NYTimes*, July 30, 1989.

⁷⁸ Bozóki, Eng. 15.

képzelték, a hivatalos ünnep visszaállítása jó pont lesz a reformista rezsim számára, és az 1848-as liberális reformok hagyományába helyezi el őket. Államilag rendezett megemlékezést szerveztek a Nemzeti Múzeum lépcsőjére, ahová az ellenzéket is meghívták, hogy a kormányhű és ellenzéki csoportok közös ünnepsége megmutatassa: a politikai reformok mögött nemzeti konszenzus áll. Az ellenzék azonban nem kért ebből. A kommunista rendszer túl sok rendezvényt tartott a Nemzeti Múzeum lépcsőin, és ez megfosztotta a helyszínt az ellenállás atmoszférájától. A liberalizáció beindította a vitát a politikai szabadságjogok helyzetéről. Az utazási, publikációs és gyülekezési korlátozások lazítása kielégített bizonyos követeléseket, és egyben újak megfogalmazására sarkallt. A Fidesz – nem alaptalanul – múltékonynak tartotta ezeket az engedményeket mindaddig, amíg azok a lényegében kizárólagos hatalmat gyakorló kommunista párt kegyéből adományozott „engedmények”. Orbán, a Fidesz vezetője egy interjúban így nyilatkozott: „Most másképp beszélnek, és azt mondják: „Felejtük el, ami eddig történt, mert az igazság az, amit most mondunk, nem az, amit eddig.” „Ezt nem hihetjük el.”⁷⁹

A kormány belement egy második, külön esemény rendezésébe. Tölgyessy Péter visszaemlékezése szerint az MSZMP nyugtalankodott a hatalmas tömeg miatt, attól tartva, hogy „ennyi ember rendészeti eszközökkel kezelhetetlen.”⁸⁰ Ezenruhás rendőröket nem lehetett látni és nem volt semmiféle beavatkozás vagy ellentüntetés sem, amely megzavarta volna a hivatalos ünnepség utáni „alternatív” március 15-i ünnepet. Hatalmas, mintegy 75 000 főnyi tömeg járta végig újra az 1848-as történelmi nap eseményeinek útvonalát. Úgy vonultak állomásról állomásra a március 15-i események helyszínén, ahogyan a zarándokok követik a Golgota állomásait. Minden helyszínen elmesélték a történetet. Ismét úgy lehetett átélni a történetet, mint először. Súlyos ítéletet mond a rendszerről, hogy megfosztotta a közösséget történelmi emlékezetétől. „Nemzedékek nőttek fel sötétségben. A magyar fiatalok csak úgy ismerik saját hazájuk történelmét, amennyire az elhagyott gyermek ismeri szülei múltját.”⁸¹

⁷⁹ Kamm Henry, „Thousands of Hungarians March To Commemorate Revolt in 1848,” *New York Times*, March 16, 1989, pg. A.12.

⁸⁰ Tölgyessy Péter, „A demokratikus átmenet regénye (2.) Tárgyalásos forradalom,” *Magyar Nemzet*, April 24, 1999, 15. Az MSZMP teljesen defenzívába szorult. Ugyan a rendőrség 1988 júniusában még erőszakot alkalmazott az ötvenhatos mártírokra emlékezőkkel szemben, de látszott, hogy a reformerhíreket féltő döntéshozók lehetőleg kerülni óhajták az utcai ütközéseket. See also, Bozóki András, *The roundtable talks of 1989: the genesis of Hungarian democracy: analysis and documents* (Budapest: CEU, 2002), 159.

⁸¹ Panek Zoltán, in *Magyar Forum*, as cited in Kulin Ferenc, „Pártok és elvek, a dinamikus elmentétek egységét akarjuk,” *Világosság* 4 (1991): 249-56. See also, interview with Jeszenszky Géza by Hebbert Charles, „Hungary, Winners and Losers,” in *East European Reporter*, Spring/Summer 1990.

Hofer Tamás szociológus felidézi az 1989. március 15-i „alternatív” ünnepek eufóriáját. Budapest utcái és terei „egy parlamentet helyettesítettek” amelyben a „jólelkű tömeg” mobilizálódott a pártállammal szemben. Első pillantásra ez úgy tűnik, megerősíti a tabudöntő, a fennálló renddel és hatalommal szemben fellépő tömeg erőteljesen demokratikus jellegét. A nép a tereken úgy jelent meg, mintha a demokratikus szellem ömlött volna ki, mert a kompromittált választófülkében nem kap helyet. A tömeget úgy állították be, mint a garanciát arra, hogy a „hatalmas” bürokratikus „piramis” ne nyomhassa agyon az ellenzéket.⁸² A magyar hagyomány úgy emlékezett a múlt tömegeinek spontán cselekvéseire, mint „hitelesre”, szemben történelmének manipulált választásaival. Hofer az 1989-es tömeget „jólelkű” tömegnek nevezi, hogy elválassza a fasizmus „kemény” tömegétől.⁸³ 1989-ben a március 15-i tömeg kijózanodott tömeg volt: tudatosan visszafogott.

A kettős esemény szerkezete a későbbi többpártrendszer nyilvános próbája volt. Az ellenzéknek eltérő érdekei ellenére is sikerült együttműködnie.⁸⁴ Az MSZMP csak még elszigeteltebbnek tűnt. Bár a tömegek élesen szemben álltak a kormánnyal, nem kívántak közvetlen konfrontációt. Tamás Gáspár Miklós (SZDSZ) elismerte az előrelépést: „Magyarország egy bizonyos mértékig csatlakozott a szabad, demokratikus nemzetekhez, de nem azért, amit a kommunista párt tesz.”⁸⁵ Minden csoport célként jelölte meg „az egységet” de mindegyiknek megvolt a saját verziója arról, hogy mit ért ez alatt. A reformkommunisták és a kerekasztal aktív résztvevői többpártrendszert értettek, ahol minden párt igyekszik a maga számára kiharcolni a lehető legelőnyösebb pozíciót. Csengey Dénes, a Demokrata Fórum egyik vezetője ezt mondta szimbolikus március 15-i beszédében a Televízió székháza előtt: „A célunk az igazi, tartós nemzeti egység, de ez nem épülhet urak és szolgák rendszerére.” „A politikai partnereknek egyenlőknek kell lenniük.”⁸⁶ A Demokrata Fórum arra is összpontosított, hogy megszabadítsa Magyarországot a szovjet jelenléttől. Az egység a nemzeti erők újjáéledését és az enyhülési korszak kompromisszumos politikájának elutasítását jelentette.

⁸² Hofer Tamás, „The Demonstration of March 15, 1989, in Budapest: A Struggle for Public Memory,” Program on Central and Eastern Europe, Working Paper Series 16 (Cambridge, Mass., 1991, 16: 2. (Hofer Tamás, „Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezben,” 1989 március 15-e Budapesten,” *Politikatudományi Szemle*, I:1, 1992, 29-51.)

⁸³ Hofer, „The Demonstration of March 15, 1989,” 2.

⁸⁴ Renwick Alan, „The Role of Non-elite Forces in Negotiated Revolution,” in *The Roundtable Talks of 1989; The Genesis of Hungarian Democracy, Analysis and Documents*, Bozoki András, ed. (Budapest: CEU, 2002), 198.

⁸⁵ Kamm Henry, *NY Times*, Thousands of Hungarians March to Commemorate Revolt in 1848,” March 16, 1989.

⁸⁶ Kamm Henry, *NY Times*, March 16, 1989

Az „igazi” sztori, a legtöbb politikatudományi tanulmány témája, a színpadok mögött zajlott, nagy tételekben folyó üzleti játszmákban, tudós értelmiségiek és más szamizdat szerzők tanulmányaiban, és aztán befejezően az ellenzéki kerekasztaloknál. De abban a pillanatban sokkal több tinta fogyott az ellenzéki tüntetésekről, más akciókról, és a beszédekről adott jelentésekre.

Az 1989. március 15-i tömeg szembeszállt a képmutatással, de Nagy Imre újratemetése már tabuval nézett szembe. Újonnan elnyert szabadságával felfegyverkezve a sajtó központi témává tette Nagy Imre rehabilitációját, annak ellenére, hogy egy apró radikális párt kivételével mindenki, az állampárt örököseit is beleértve, egyetértett abban, hogy 1956 „negatív program”. „Ez volt a ’békés átmenet’ fontossága, szemben 1956 erőszakos forradalmával, és még annál is erőszakosabb elfojtásával. Az egyetlen, amiben a rendszerváltó erők egyetértettek az ellenfeleikkel, az ez volt: bármit, csak forradalmat ne, ne legyen ismét úgy, mint 1956-ban!”⁸⁷

1989. június 16.-án negyedmilliós tömeg gyülekezett a Hősök terén. „A Belügyminisztérium 100 000-re becsülte a tömeget, ami a közelében sem járt a szervezők által várt negyedmillióhoz.”⁸⁸ Az állami televízió reggel 9-től este 6-ig közvetítette a ceremóniát. Az emberek egész álló nap sorban haladtak, hogy tisztelegjenek és hozzátegyék virágjaikat a koporsók előtt növekvő halomhoz. A téren az oszlopokat fekete kreppbe burkolták. Nagy temetése nem annyira forradalom volt, mint egy korszak temetése. A Szovjetunió és más kommunista országok diplomatákat küldtek, nem a nagykövetet, noha ez volt nem hivatalos esemény, amely ezt kívánta volna. Az uralkodó kommunista párt vezető tagjai is tiszteletüket tették, amire Orbán Viktor megjegyezte: „Nem értjük, hogy azok, akik igyekeztek rágalmozni a forradalmat és annak miniszterelnökét, most hirtelen Nagy Imre lelkes híveivé és követőivé váltak.”⁸⁹

Orbán Viktor, a Fiala Demokraták Szövetségének szónoka tisztelgett Nagy Imre, mint olyan ember emléke előtt, aki kommunista létére azok közé tartozott, „akik azonosultak a magyar társadalom akaratával, akik, hogy ezt megtehessék, képesek voltak leszámolni szent kommunista tabuikkal, azaz az orosz birodalom feltétlen szolgálatával és a párt diktatúrájával”. Orbán hétperces beszéde arról vált emlékeztetéssé, hogy az egypártrendszer megszüntetésére és a Magyarország feletti szovjet befolyás megszüntetésére szólított fel. „Ha nem tévesztjük szem elől ’56 eszméit, olyan kormányt választhatunk magunknak, amely azonnali tárgyalásokat kezd az orosz csapatok kivonásának haladéktalan megkezdéséről” — mondta Orbán.⁹⁰ „Sokan a

⁸⁷ Rainer J.M., 217.

⁸⁸ Kamm Henry, „The Funeral of Imre Nagy,” *NY Times*, June 17, 1989.

⁸⁹ Kamm Henry, *NY Times*, 17 June 1989, 6.

⁹⁰ „Orbán Viktor 1989-es beszéde Nagy Imre temetésén, 1989 jún. 16, <http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=116287>.

tömegben megdöbbenve kapták fel a fejüket, és mintha a lélegzetük is elállt volna attól, hogy egy ilyen nyilvános szertartáson, ilyen ünnepélyes körülmények között, ennyire döbbenetesen nyílt beszédet hallanak.”⁹¹ Ez volt az első eset, hogy ez a gondolat ennyire egyértelműen kimondatott a nyilvánosság előtt, és ez Orbánt egyszerre a magyar rendszerváltás ikonszerű alakjai közé röpítette.

1989. június 27-én egy pusztai sajtóesemény keretében Horn Gyula és Alois Mock osztrák alkancellár átvágták a drótkerítést Ausztria és Magyarország között. Legalább 13.000 keletnémet „turista” kelt át ezen a határon 1989. augusztusában, előidézte a berlini fal ledöntésének drámáját. Magyarországon azonban nem látszik különösebb hajlandóság Horn ünneplésére. 1989 óta Nagy Imre kommunista életrajzát felülvizsgálta Mészáros Márta filmje a „Temetetlen halott”. Végül azonban Nagy kommunista ideológiája kényelmetlenné vált, és ettől némileg az oldalvonalra került. A figyelem központjában ma az a fiatal ember áll, akiből akkor nem hiányzott a politikai bátorság. „Most akárkivel beszélek az elmúlt húsz évről, egy dolog mindig ugyanaz: mindig emlékeznek arra, hol voltak, amikor én azt a beszédet elmondtam” – mondja Orbán. Orbán tágitotta a vonalat, és előremozdította a közbeszédet, de nem szabad elfelejtenünk, hogy ez egy beszéd volt, nem pedig Molotov-koktél. Kijózanodott gyülekezet volt, amely ott összejött. Az ünnepi és a kerekasztalnál folyó politikát egyaránt azok irányították, akik emelkedett és békés hangvételt kívántak.

Úgy tűnik, az 1980-as évek tömegakcióinak története két mítoszt táplál. Az első a tömegek hatásosságának bálványozása és a temetések ikonográfiája a politikában. Ez központi jelenség a magyar nacionalizmus 19. századi kialakulásában, és azóta is kritikus szerepet játszik a nemzeti azonosság és politika megfogalmazásában Magyarországon. A második a zéró tolerancia a tüntetők elleni rendőri megtorlással szemben. A kommunista korszak talán legszigoribb traumája a kirakatpercek, a politikai rendőrség, a kollaboránsok világa és a hamis beismerések révén megnyilvánuló tisztességtelen vád. A másként gondolkodók az erőszakmentes tiltakozás tanát szívták magukba (Gandhitól Martin Luther Kingig). Ezek az erőszakmentes taktikák jól megfelelték a „békés átmenetnek”, amelyre 1989-ben törekedtek. 1956-ban a tömeg rendőröket lincselte meg, Az 1980-as években az emberek gúnynevekkel illették a rendőrséget, de nem jelentettek fizikai fenyegetést a számukra. 1989 minden kulcsszereplője egyetértett abban, hogy „1956 erőszakos forradalmát, és még annál is erőszakosabb elfojtását”, ezt a „negatív programot”, mindenképpen el kell kerülni.”⁹²

⁹¹ Kamm Henry, „Hungarian Who Led '56 Revolt is Buried as a Hero,” *NY Times*, (June 17, 1989).

⁹² Rainer J.M., 217.

Az 1989 utáni korszakban a tömeges tüntetések zaklatott hangulata fenyegetőbbé vált. Új magyar történelmi mitológia íródik. Nagy Imrét először a börtönudvaron temették el, arccal lefelé, kezét-lábát drótkötéssel átkötve. Kádár sírját 2007. május 2-án feldúlták, több csontját, köztük a koponyáját ellopták, felesége, Tamáska Mária urnájával együtt. A közelben a következő üzenetet helyezték el: „Gyilkos és áruló szent földben nem nyughat. 1956-2006”.⁹³

A mítoszalkotás folyamata tetten érhető a 2006. október 23-i zavargások egymással ellentétes narratíváiban és videóin. Józanágát veszített tömeg nézett szemben rohamrendőri felszerelésbe öltözött rendőrökkel. A tömeg vasrudakkal ment neki a rendőrkorlátoknak, és betondarabokat hajigált a rendőrökre. A rendfenntartók vízágyút és könnygázt vetettek be a döbbenet bámuló járókelők ellen, és gumilövedékeket és gumibotokat is használtak. Hogyan lehet a rendőri megtorlással szembeni zéró toleranciát fenntartani egy ki nem józanodott tömeg esetében? Az az elvárás, hogy nem szabad fizikai reakcióval, vagy haraggal reagálni, ugyancsak nagy kihívás lesz a jelen és a jövő magyar kormányaival szemben.

E sorok írója, mint amerikai állampolgár, nem nyerhet betekintést magukba a letartóztatási okmányokba egészen 1962-ig visszamenőleg. Amerikai tudósoknak nincs hozzáférésük olyan dokumentumokhoz, amelyek egyébként 20-30 év után kutathatók Magyarországon. Az állítólagos ok a két ország magánéletet védő törvényei közti különbségek, noha az Európai Unió összes többi országában az amerikai kutatók az EU magánéletet védő törvényeinek megfelelően kutathatnak. A magyarországi előírások a legkorlátozottabbak egész Európában az amerikai tudósokkal szemben.

Mark Pittaway, aki már nincs köztünk, a kommunizmust megdöntő tüntetések körüli mozgalmas időszakban látogatott először Magyarországra. Vonzotta Magyarország tanulmányozása. A legjobb értelemben vett szenvedélyes elkötelezettséget egyesítette a kívülálló analitikus elméjével és a kutatói szaktudással, hogy a magyar történelemmel foglalkozzék. Mint EU-ország állampolgárára, rá nem vonatkoztak közvetlenül az amerikai kollégáit sújtó korlátozások. De hitt a kutatók nemzetközi közösségének eszményében. Ő volt az az európai, aki a legerősebben szót emelt a magyar anyagokhoz való akadálytalan tudományos hozzáférés szabadságáért.⁹⁴

⁹³ <http://www.mon.hu/hirek/magyarorszag/cikk/eltuntek-kadar-janos-foldi-maradvanyai/cn/news-20070502-02252030>

⁹⁴ Pittaway Mark D., „Access to Hungarian archives and the 1992 privacy act,” May 13, 2005; <http://www.hungarianstudies.info>.